

Розвиток теоретичних засад якісної підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів до управлінської діяльності

Ганна Тимошко,
кандидат педагогічних наук,
доцент, старший науковий
співробітник лабораторії управління
зкладами освіти Інституту
педагогіки АПН України

Реформи в освіті, модернізація управління навчальними закладами можливі тільки за умов оптимізації системи підготовки менеджерів освіти, її якісного розвитку та визначення основного вектора – превентивного оволодіння азбукою управління тими, хто хоче і може бути керівниками.

Мета статті – надати необхідну допомогу діючим і майбутнім керівникам ЗНЗ в усвідомленні розвитку теоретичних засад внутрішньошкільного управління, як основної складової процесу підготовки керівників до якісної управлінської діяльності.

Управління є однією із найскладніших ділянок людської діяльності. Цей процес визначає рівень ефективності функціонування будь-якої соціальної системи, адже він “забезпечує єдність, взаємозв’язок і необхідну цілеспрямованість дій індивідів, що кооперуються, а значить, і всього суспільства в інтересах досягнення поставлених і безперервно оновлюваних завдань і розроблюваних ними цілей” [4, 5]. Теорія внутрішньошкільного управління виникла на стику двох наук: педагогіки та теорії соціального управління. Як відомо, наука у своєму становленні проходить декілька етапів: накопичення знань, узагальнення емпіричного матеріалу, виведення теоретичного знання, а потім – знову повернення до практики у вигляді розроблених технологій.

Історико-педагогічний аналіз літератури, проведений нами в процесі дослідження, дозволяє умовно виділити такі етапи розвитку теорії внутрішньошкільного управління.

I етап – (до початку ХХ ст.) – накопичення знань у галузі шкільного управління. Перше звернення до питань управління шкільним закладом у

вітчизняній педагогіці зафіксовано вченими у Статутах Львівської, Луцької та інших братських шкіл. Так, Статут школи Львівського братства (“Порядок шкільний”) (1586 р.) визначав вимоги до ректора (директора), учителів, батьків та учнів, унормовував відносини між ними, встановлював порядок організації навчального процесу та внутрішкільного життя. Уже в цьому документі простежується виділення таких управлінських функцій як планування, розробка концепції школи, організація, контроль, заключення договорів тощо. Основні положення Статуту Львівської братської школи було використано в розробці статутів інших братських шкіл, у тому числі й Київської братської школи, на базі якої була утворена шляхом злиття з Печерською колегією Києво-Могилянська академія.

На розвиток внутрішньошкільного управління в цей період значний вплив мали праці Я.Коменського “Велика дидактика” та “Закони добре організованої школи”. Видатний чеський педагог писав, що керівник школи “повинен бути зразком чеснот, благочестя й працелюбства і в усьому служити живим законом і правилом (за яким виправляються всі нерівності). Свій авторитет перед іншими він має підтримувати чистотою морального життя, гуманним ставленням до кожного і невтомною бадьорістю у виконанні обов’язків” [11].

Висуваючи високі вимоги до особистості керівника школи, Я.Коменський визначив принципи управління, яких повинен дотримуватися цей керівник: гуманізації (“він має щодня світити для всіх ніби сонце, що з усіх сторін освітлює небо”), єдиноначалля й колегіальності управління (“ректор повинен пам’ятати, що він є головним світлом для всієї школи і її опорою”, але “у найважливіших питаннях, однак нехай він діє не за своїм власним наміром, але попередньо нехай скличе сенат і запитає у нього поради”), демократизму (потрібно, щоб “закони були однакові для всіх незалежно від особистостей”). Окрім функцій планування, організації й контролю, Я.Коменський ще виділяє функції коригування (“якщо він бачить, що щось виходить із своєї колеї, він повинен негайно вжити заходів щодо виправлення і відвернення більшого зла”), збирання та збереження інформації про учнів і вчителів, відносин з іншими містами й школами, розподіл винагород і покарань.

У XIX столітті серед вітчизняних педагогів народжуються думки щодо демократизації управління школою. Так, М.Пирогов критикував бюрократичні підходи до управління освітою. Він виступив проти єдиноначалля, висуваючи вимогу впровадження колегіальності в управлінні гімназією, вважав, що директор повинен підкорятися педраді, яка складається не із учителів-підлеглих, а із учителів-товаришів [24].

К.Д. Ушинський називає раціональними ідеями управління освітніми закладами тісне поєднання в управлінні основних “шкільних елементів” – адміністрування, навчання і виховання. Він наголошує на тому, що керівник школи повинен бути головним вихователем і вчителем щодо учнів і старшим товаришем для колег, а не лише їх начальником, у своїй діяльності мусить опиратися на колективну думку Ради школи, а найважливіші справи вирішувати на загальних зборах вихователів [30].

II етап – (20-40 роки XX ст.) - емпіричний, характеризується описом, узагальненням і поширенням управлінського досвіду. Уже з початку 20-х років з’являються статті, у яких внутрішньошкільне управління розглядається в контексті загальних питань діяльності школи. Практичних працівників хвилювали проблеми стандартизації вимог до знань та навичок учнів, підвищення якості роботи школи, раціоналізація праці, підвищення ефективності управління.

За результатами дослідження специфіки діяльності районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917-1994рр.) Л.М. Калініною зроблено висновок, що у надзвичайно складний час (1917-1920рр.), коли в Україні кілька разів змінювалась влада, шкільна політика різних урядів Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Гетьманату, Директорії була спрямована на розвиток і поширення української мови, культури, створення “національної школи” через місцеві органи управління, формування теорії внутрішньошкільного управління як окремого напрямку в педагогічній науці.

Свідомість педагогічної громадськості 20-х років поєднувала ідеї руйнації старої та побудови нової української, демократичної школи, що й зумовлювало

необхідність підготовки нових керівників шкіл, оновлення змісту, пошуку нових форм, методів, видів управлінської діяльності.

Педагоги 20-х років головну увагу приділяли розробці змісту управління процесом виховання, організації методичної роботи й поточних питань. Це пояснюється тим, що після встановлення Радянської влади в Україні була прийнята “Декларація соціального виховання дітей”, у якій сформульовано соціалістичні принципи побудови системи народної освіти, намічено шляхи докорінної зміни змісту, організації, форм і методів навчально-виховної роботи школи. “Серед найбільш уживаних понять були: організація, облік, план роботи школи, контроль та керівництво, навчально-виховна робота, керівництво методичною роботою, самокурси, перепідготовка, підвищення кваліфікації, методичні гуртки, предметні комісії, показові уроки, колективна розробка методичних питань, стимулювання вчителів, шкільний колектив, колективна робота, суспільна думка, учнівське самоврядування, кошторис школи, щоденник керівника, навантаження вчителя, матеріальна база школи, педрада, звіти. Розвиток теорії внутрішньошкільного управління мав пошуковий характер” [31]. Отже, у 20-ті роки поступово формується понятійний апарат теорії внутрішньошкільного управління і наповнюється новим змістом.

З 30-х років в Україні поступово починає впроваджуватись єдина уніфікована система народної освіти Союзу РСР, що призвело до чергової зміни цілей, завдань, структури освітньої системи в Україні й уніфікації систем управління. У першій половині 30-х років відбувається закриття регіональних часописів, зменшується кількість публікацій з проблем управління школою та увага до більшості питань управлінської діяльності та гіпертрофовано збільшується до таких управлінських функцій як організація методичної роботи з педагогічними кадрами й контроль за діяльністю вчителя [31].

У 30-ті роки в публікаціях з’являються такі поняття, як наукова організація праці, організація дошкільної освіти, розробка навчальних планів і програм, управління ідейно-політичним, громадянським вихованням, розподіл праці, політика в шкільній справі, керівництво школою, організація роботи в школі, форми управління навчальними закладами, обов’язкова початкова освіта, аналіз

причин і характеру орфографічних помилок, аналіз якості шкільних підручників, робоча дисципліна, нарада, інструктаж педагогів, узагальнення досвіду, надання вказівок, педагогічна майстерність, підвищення кваліфікації, концепція школи, система виховання. Значна увага фахівцями того часу була приділена відвідуванню та аналізу уроків, організації обліку, плануванню роботи, розробці управлінських рішень (підготовка наказів, інструкцій, рішень педагогічної ради, розробка правил внутрішньошкільного розпорядку). Усе це широко висвітлювалося в педагогічній пресі.

У 40-ві рр. з'являються роботи І.Новікова [17], Є.Перовського [22], які також описували форми і методи управління школою, що склалися в практиці, і свій власний досвід. В основному вони акцентували увагу на особистості директора школи – хороший керівник може забезпечити успіх навіть у скрутних умовах, а поганий може розвалити й добре налагоджену роботу.

Поняття «метод» управління школою в працях фахівців того часу не завжди відокремлювалося від завдань, змісту й практики управлінської діяльності керівників шкіл.

Увага дослідників того часу зверталася на визначення і характеристику таких функцій управління, як планування, організація, інструктування, контроль. У періодичній пресі (передусім “Учительській газеті”, педагогічних журналах) починають публікуватися статті, у яких описується досвід роботи керівників шкіл. Виклад матеріалу в статтях мав характер методичних рекомендацій, у яких відбито практичний досвід управлінської діяльності керівників шкіл з різних аспектів.

III етап –(50-60 роки ХХ ст.) - школознавчий: школознавство почало оформлятися в окрему, самостійну галузь педагогічного знання, що включала як питання внутрішньошкільного управління, так і управління школою органами місцевої та центральної влади.

Проблемами внутрішньошкільного управління, інспектування діяльності шкіл, організаційно-педагогічними основами управління установ і закладів освіти займалися педагоги-вчені, практичні працівники відділів народної освіти, методисти, керівники шкіл, які за результатами дослідно-пошукової роботи,

спостережень, узагальнення кращого управлінського досвіду опубліковували статті, наукову і методичну літературу, методичні поради.

У 1952 році видана книга прикладного характеру “Школознавство” російською мовою за редакцією О.М. Волковського і М.П. Малишева. У ній висвітлені основні аспекти інспектування роботи школи, зокрема: виконання закону про загальне навчання дітей у районі (місті), перевірка роботи керівних кадрів та вчителів школи, перевірка ефективності діяльності районного педагогічного кабінету, постановка методичної роботи в районі та школах, загальні питання управління школами: організація загального обов’язкового навчання, шкільний бюджет, внутрішньошкільне керівництво, організація роботи методичних кабінетів, питання будівництва й обладнання шкільних споруд [33].

У статті “Перевірка інспектором системи роботи вчителя і якості знань учнів О.М. Волковський і М.П. Малишев розкривають технологію аналізу уроку як сукупність послідовних дій інспектора школи:

- підготуватися до відвідування уроку (визначити мету, ознайомитися з відповідним розділом програми навчального предмета, переглянути педагогічну й методичну літературу),

- провести попередню бесіду з учителем, у ході якої з’ясувати тему уроку, мету, проглянути план, класний журнал, тощо,

- пам’ятати про вимоги уряду до школи та навчання і виховання підростаючого покоління,

- сконцентрувати особливу увагу на змісті навчання та комуністичного виховання учнів, науковому рівні викладання, а також на оцінюванні знань учнів у межах обсягу програмного матеріалу,

- з’ясувати педагогічну доцільність та ефективність методики викладання вчителем теми уроку,

- звернути увагу на використання вчителем дидактичних принципів (науковості, послідовності, доступності, наочності, тощо),

- з’ясувати, які методи стимулювання та управління навчально-пізнавальної діяльності учнів використав на уроці вчитель,

- дати оцінку раціонального використання часу на уроці,

- звернути увагу на індивідуальну роботу вчителя з учнями.
- оцінити використання вчителем методів контролю якості знань учнів.

У другому виданні книги російських авторів (1955р.), окрім зазначених вище аспектів, підіймалися й питання підвищення кваліфікації педагогічних кадрів [34].

На допомогу працівникам районного відділу народної освіти у 1955р. видані методичні рекомендації російським вченим і організатором освіти М.Кондаковим “Планування роботи районних і міських відділів народної освіти”, у яких висвітлюються питання планування роботи районного (міського) відділу народної освіти, планування роботи завідувачів райвно та інспекторів за періодами року (річні, піврічні), вимоги до структури та змісту плану, а також необхідність розробки оперативних планів з окремих напрямів та ланок роботи райвно [12]. У деяких публікаціях періодичної преси акцентувалася увага педагогічної громадськості на розв’язанні першочергових завдань, які залежать від керівника школи, учителя, їхніх науково-теоретичних знань і педагогічної майстерності.

Підвищення професійної кваліфікації педагогічних кадрів набувало першочергового значення. У зв’язку з цим у керівників шкіл пріоритетним управлінським завданням, від розв’язання якого залежить якість навчально-виховної роботи в школі, була організація підвищення кваліфікації вчителів. При цьому зазначалося, що кожному вчителю надається реальна можливість підвищувати свою кваліфікацію в системі безкоштовних курсів, семінарів, практикумів та інших форм підвищення кваліфікації й організації роботи.

У 1966 році вийшов статей “Деякі питання школознавства” за науковою редакцією М.В. Черпінського, у якому висвітлено актуальні питання школознавств, предмет і методи наукового дослідження, методичну роботу в школах республіки, роботу педагогічних кабінетів на громадських засадах [32].

Наприкінці 50-тих років В.О.Сухомлинський починає публікувати статті, присвячені управлінню школою. У 1955 р. він захищає кандидатську дисертацію на тему “Директор школи – керівник навчально-виховного процесу”[28].

З 1961 року в Українському науково-дослідному інституті педагогіки починає діяти як самостійний науковий підрозділ сектор школознавства (керівник

М.В. Черпінський). Особливо слід відзначити діяльність з дослідження проблем освіти науковця і практичного працівника, заслуженого вчителя України Є.С. Березняка, який тридцять років очолював управління шкіл Міністерства народної освіти України. Починаючи з 1967 року він видає ряд праць, присвячених різним аспектам управління освітою: “питання інспектування роботи школи і вчителів”, “Керівництво роботою школи”, “Важнейшее звено управления школой”, “Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності директора школи: Метод. посібник для керівників шкіл” та ін. [3].

Значний внесок в розвиток теорії управління школою в ці роки зроблено вченими А.Н. Волковським, Н.І. Сорцедотовим, В.П. Стрезикозіним, у працях яких здійснено спробу систематизації й теоретичного осмислення накопиченого досвіду [27]. Активно розробляються дві функції: внутрішньошкільний контроль і планування, до яких, власне, зводився весь процес управління, причому першому надавалась перевага. Саме управління ототожнювалося за своєю суттю з некоректною із сучасної точки зору назвою «керівництво і контроль».

IV етап – (70-90 роки ХХ ст. - початок ХХІ ст.) - етап “теоретичної акумуляції”. Він характеризується “виведенням теоретичного знання”, конструюванням складних, у тому числі й математичних, моделей управлінської діяльності.

Стрімкий розвиток у 70-ті роки теорії соціального управління, яка розроблялася відомими вченими В.Афанасьєвим, А.Бергом та іншими, мав значний вплив на педагогічні дослідження. Зокрема, цей етап характеризується осмисленням проблем внутрішньошкільного управління з точки зору теорії й практики управління складними соціальними системами [2].

Активне використання в педагогічній науці досліджень із теорії внутрішньошкільного управління суттєво збагатило загальну педагогіку (В.М.Бегей, В.С.Болгарина, В.І.Бондар, М.Г.Захаров, Л.І.Даниленко, І.П.Жерносек, Г.В.Єльнікова, Л.М.Калініна, Ю.А.Конаржевський, М.І.Кондаков, В.І.Маслов, В.В.Олійник, Н.М.Островерхова, М.М.Поташник, В.С.Пікельна, Д.І.Румянцева, В.С.Татьянченко, П.Т.Фролов, Е.М.Хриков, М.В.Черпінський, Т.І.Шамова та інш.). У їхніх працях встановлені закономірності, розкриті

принципи, функції та методи внутрішньошкільного управління, наукові підходи до внутрішньошкільного управління, технології та аспекти підготовки керівників ЗНЗ до якісного управління.

В роботах Р.Х.Шакурова, Л.М.Карамушки, Н.Л.Коломінського започатковано й розвивається новий напрям у дослідженні проблем внутрішньошкільного управління – психологічний аспект управлінської діяльності. Якісно новим є підхід до внутрішньошкільного управління з позицій педагогічного менеджменту, який активно розробляється в педагогічній теорії й практиці в останнє десятиліття ХХ ст.

При цьому особлива увага надається людино(дитино)-центриському підходові в управлінні школою (В.Г.Кремінь [20], І.А.Зязюн [8], О.Я.Савченко [25], Т.І.Шамова [31] та ін.), акцентується увага на необхідності професійної підготовки управлінців нової генерації (В.І.Луговий [13], Н.Г.Ничкало [15, 16], Т.М.Сорочан [26], Є.М.Павлютенков [21] та інш.).

Різні аспекти підготовки керівників шкіл висвітлюються в дисертаційних дослідженнях останніх років: М.О.Кириченко – методологічні аспекти управління загальноосвітнім навчальним закладом [10], Б.М.Жебровського – формування професійної готовності директора школи до управління якістю освіти [6], В.В.Мелешко – управління малокомплектними початковими школами різної структури [14], А.М.Зубка – організаційно-педагогічні умови удосконалення навчального процесу в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів [7], Г.М.Тимошко – система підготовки резерву керівників ЗНЗ до управлінської діяльності [29], Р.П.Вдовиченко – діяльність міського управління освіти з підвищення управлінської компетентності керівників ЗНЗ, О.М.Онаць – управління розвитком професійної компетенції молодого вчителя загальноосвітнього навчального закладу.

Саме в останні роки посилилася увага до розв'язання проблем управління освітою як на державному так і на регіональному рівні (М.М.Дарманський [5], М.І.Кондаков [12], В.О.Огнев'юк [18], С.О.Шевченко [32] та ін.), розробляються регіональні програми підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів

у інститутах післядипломної педагогічної освіти, здійснюються інтенсивні дослідження зі створення нової моделі внутрішньошкільного управління.

Управлінці шкільною освітою працюють у безпосередньому контакті з учителями, саме їхня діяльність усе частіше стає об'єктом наукового дослідження як вчених, так і управлінців-практиків.

Тому ми вважаємо позитивною тенденцією вивчення діючими і майбутніми керівниками ЗНЗ різних аспектів управління шкільною освітою на основі розвитку теоретичних засад внутрішньошкільного управління, що допоможе якісно здійснювати керування навчально-виховним процесом у сучасних ЗНЗ.

Таким чином, сучасний стан теорії внутрішньошкільного управління є результатом історичного розвитку системи освіти й наукового знання в Україні. В усі історичні періоди розвитку освіти створювалися інституції, які організовували освіту та керували освітнім процесом у державі в цілому та її регіонах, а також на внутрішньошкільному рівні. Тривалий час відбувалося емпіричне накопичення й осмислення управлінського досвіду. Аналіз наукових джерел свідчить, що наукове обґрунтування і введення в науковий обіг основних понять та тенденцій розвитку теорії внутрішнього управління починається з 20-х років ХХ століття в Україні. Демократичні процеси, що розпочалися в Україні з проголошенням її незалежності, зумовлюють й новий етап у розвитку теорії внутрішньошкільного управління. Відбувається активний процес переосмислення вітчизняного й зарубіжного досвіду управління освітньою сферою, збереження й подальший розвиток прогресивних управлінських ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П.Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. – М.: Политиздат, 1977. – 382 с.
3. Березняк Е.С. Руководство современной школой. – К.: Рад.шк, 1977. – 167 с.
4. Галушка И. Совершенствование управления социалистическим обществом (экономические аспекты) : Пер. со словацкого. – М.: Прогресс, 1988. - 202 с.
5. Дарманський М.М. Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 384 с.
6. Жебровський Б.М. Формування професійної готовності директора школи до управління якістю освіти: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2002. – 20 с.
7. Зубко А.М. Організаційно-педагогічні умови удосконалення навчального процесу в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів: Теорія і методика проф. освіти: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2002. – 22 с.
8. Зязюн І.А. Філософські проєкції освіти й освітніх технологій //Шлях освіти. – 1996. - № 1. – С. 4-9.
9. Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917-1994 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Інст. педагогіки АПН України. – К., 1996. – 20 с.
10. Кириченко М.О. Управління загальноосвітнім навчальним закладом (методологічний аспект): Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 2002. – 19 с.
11. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т.– М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 133-163.
12. Кондаков М.И. Планирование работы районных и городских отделов народного образования. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. – 52 с.
13. Луговий В.І. Управління освітою: Навчальний посібник. – К., 1997. – 302 с.

14. Мелешко В.В. Управління малокомплектними початковими школами різної структури: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2002. – 22 с.
15. Ничкало Н.Г. Філософія сучасної освіти // Педагогіка і психологія. – 1996. - № 4. – С.49-57.
16. Ничкало Н.Г. Науково-педагогічна значущість досліджень з філософії освіти // Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем роботи середніх загальноосвітніх шкіл нового типу. – К., 1994. – С.143-145.
17. Новиков И.К. Организация учебно-воспитательной работы в школе. – М.: Учпедгиз, 1952. – 91 с.
18. Огнев'юк В., Радчук В. Управління освітою в Україні: аспектний аналіз теорії і практики // Світло. – 1996. - № 2. – С.18-22.
19. Олійник В.В., Дмитренко Г.А., Ануфрієва О.Л. Цільове управління: вимірювання кінцевих результатів діяльності учнів і педагогів. – К., 1995. – 80 с.
20. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / За заг. ред. В.Г.Кременя. – К.: Вища шк, 2001. – 159 с.
21. Павлютенков Є.М. Професійна компетентність директора школи // Управління школою.- 2003. - № 7 (19). – С. 2-4.
22. Перовский Е.И. Руководство учебно-воспитательной работой в школе. – М.: Учпедгиз, 1954. – 243 с.
23. Пікельна В.С., Удод О.А. Управління школою. – Дніпропетровськ: Альфа, 1998. – 284 с.
24. Пирогов Н.И. Об уставе новой гимназии, предполагаемой проектом преобразования морских учебных заведений // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогіка, 1985. 496 с.
25. Савченко О.Я. «Від людини освіченої до людини культури». Ціннісні орієнтації загальноосвітньої підготовки учнів // Рідна школа. – 1996. - № 5-6. – С. 2-4.
26. Сорочан Т.В. Управління школою – діяльність професійна: Посібник для директорів середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – Луганськ: Знання, 2003. - 48 с.

27. Стрезикозин В.Г. Руководство учебным процессом в школе: Планирование и организация работы. – М.: Педагогика, 1987. – 144 с.
28. Сухомлинський В.О. Директор школи – керівник навчально-виховної роботи: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1954. – 509 с.
29. Тимошко Г.М. Система підготовки резерву керівників загальноосвітніх навчальних закладів до управлінської діяльності. Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – К., 2004 – 20 с.
30. Ушинський К.Д. Три елементи школи // Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. У двох томах. – К., 1983. – Т.1. – С. 26-42.
31. Шамова Т.И. Менеджмент в управлении школой. – М.: Магистр, 1995. – 302 с.
32. Шевченко О.В. Проблема внутрішньошкільного управління у вітчизняній педагогіці 20-30-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський Держ. Пед. універ. – Луганськ, 2003. – 20 с.
33. Школоведение / Под. ред. А.Н.Волковского и М.П.Мальшева. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 596 с.
34. Школоведение / Под. ред. А.Н.Волковского и М.П.Мальшева. Изд. 2-е перераб. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. – 518 с.